

**EPISODUL „SOLOMON ȘI SAVILA” DIN *HRONOGRAF DEN ÎNCEPUTUL LUMII* – MS. 3517 (CCA. 1658-1661)
ÎN COMPARAȚIE CU ORIGINALUL GRECESC,
*BIBLIA DE LA 1688 ȘI TEXTELE BIBLICE DIN MS. 45 ȘI MS. 4389****

MIOARA DRAGOMIR
Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide”
Academia Română – Filiala Iași
mioaradragomir_2006@yahoo.com

Abstract: The section we entitled *Solomon and Savila* stands for yet another proof for the translation manner of *The Chronograph from the Beginning of the World* as compared to the original Greek text. An important aspect to indicate in this case too is the translator’s remarkable talent; he is very keen on details and proves great abilities in character depiction even in short texts such as the above by re-writing specific elements from the original version using various means of interpretation. Therefore, the present analysis reveals that by the above translation approach that we called *free interpretative translation*, the entire message of the Greek chronograph, and that of the Bible too, is restructured.

In the biblical texts, Savila’s words are meant to honour Solomon’s God as well as the power He bestowed on him for his wisdom, while Kigalas’ chronograph focuses more on Solomon’s human qualities, with a stress on his wisdom. As we have noticed, the translation clearly emphasizes these qualities and the narrator-translator offers a rich spiritual and moral portrayal of the aforementioned character by means of the encomion contained in Savila’s words, as an example for both the clergy and the laymen at the royal court.

Keywords: biblical section, interpretation, narrative approach.

I. Traducerea din greaca post-bizantină *Hronograf den începutul lumii* (cca. 1658-1661), realizată, în opinia noastră, de Nicolae Milescu Spătarul (XXXXXX), redă, între episoadele biblice, momentul venirii reginei din Saba la curtea regelui Solomon, despre care se vorbește în *Biblie* în cartea a treia a *Regilor*, capitoul 10, versetele 1-14. În *Hronograf*, acest episod este redat după cronograful grecesc al

* A Comparison Between ‘Solomon and Savila’ Section in the *Chronograph from the Beginning of the World* – Ms. 3517 (approx. 1658-1661) and the Original Greek Version, the 1688 Bible and the Biblical Texts in Ms. 45 and Ms. 4389.

lui Matheos Kigalas, *Νέα σύνοψις διαφορῶν ἱστοριῶν ἀρχομένη ἀπό κτίσεως κόσμου...* (Veneția 1650)¹.

II. 1. Episodul numit aici *Solomon și Savila* se află în capitolul *Începătură de împărăția lui Solomon*, care ar fi trebuit să fie *Glava 30*, dar care nu este notată astfel în manuscris. Acest episod cuprinde sfârșitul f. 76^r, apoi f. 76^v în întregime și două treimi din f. 77^r, astfel încât putem spune că se întinde pe circa două foi de manuscris (Dragomir 2024, II, 192-193).

2. Acest episod se deschide cu prezentarea reginei din Saba. În K se vorbește pe scurt despre ea:

Καὶ βασίλισσα Σαβὰ, ἣ ὅποῖα ἐλέγετον ἄπο τοῦς Ἑλλήνας Σίβυλλα [ρβ'] =
[Și împărăteasa Saba, pe care grecii o numesc Sibila].

Datorită înțelepciunii ei, această regină primește denumirea de *Sibilă*, în înțelesul vechilor greci. Traducătorul, însă, lărgeste prezentarea, insistând asupra importanței și localizării regatului ei, cu indicii de tip enciclopedic, care nu apar în original. Astfel, aflăm că „foarte era aceia o împărăteasă mare”, că regatul ei se afla „la margenea pământului”, ceea ce poate însemna foarte departe, și că acest regat se distinge prin faptul că acolo se află un anumit tip de aur, foarte scump, numit „sufir”. Totodată, pentru a-i prezenta numele, traducătorul contopește cele două informații din Kigalas, *Sava* și *Sivila*, și ajunge la un alt nume, aproape o poreclă, „Savila”.

Așijdirea și împărăteasa Savá, carea o chema elinește Savila, foarte era aceia o împărăteasă mare la margenea pământului, unde iese aurul cel scumpu, ce să chiamă sufiru f. 76^r (Dragomir 2024, II, 192).

Dar de unde știa traducătorul despre acel aur, din moment ce în K nu este pomenit detaliul respectiv? În episodul corespunzător, în B 1688, în ms. 45 și în ms. 4389, acest amănunt apare, dar sub formă de toponim, pe care traducătorul îl preia ca denumire a celui tip special de aur, foarte scump. Traducătorul dovedește, deci, o bună cunoaștere a textului biblic, în sensul că el consulta în paralel versetele și prelua din *Biblie* anumite detalii:

10.11. Și corabia lui Hirám, carea rădica aurul de la *Sofir*, au adus lămne necioplite foarte multe și piatră cinstită (B 1688); aproape identic și în ms. 45 (10.11.); 10.11 Și corabiia lui Hiram, carea purta aur de la *Ofir*, aduse lămne necioplite și pietri scumpe (ms. 4389).

¹ Nu am regăsit acest episod în sursa secundară a traducătorului, cronograful lui Dorotheos de Monemvasia, *Βιβλίον ἱστορικὸν περιέχον ἐν συνόψει διαφόρους καὶ ἐξόχους ἱστορίας...*

În introducerea la acest episod, în versiunea românească a cronografului se spune că regina „ș-au în- // f. 76^v cărcatu 10 000 de cămile tot de aceale lucruri scumpe ș-au purcesu cu puteare mare”, amănunt care nu se află nici în K și nici în textele noastre biblice vechi. În acest punct, ca și în alte locuri, cel mai posibil a intervenit imaginația traducătorului, care a estimat la o cifră imensă bogățiile aduse de regină, pentru a-i sublinia puterea și, în acest fel, pentru a mări greutatea cuvintelor pe care ea le va spune, în final, despre Solomon.

După ce se precizează motivul venirii reginei din Saba la regele Solomon, la Ierusalim, și se elogiază înțelepciunea și faima fiecăruia, se mai prezintă o ultimă „ispitire” prin care regina pune la încercare iscusința gândirii lui Solomon. Secvența respectivă cuprinde, în esență, același moment narativ în K și în traducere, anume spălarea fețelor tinerilor, dar traducerea prezintă diferențe atât în detalii, cât și în structurarea narativă. Astfel, în K se spune:

Η ᾿ δὲ ἀκόμη θέλοντας νὰ τὸν πειράσῃ, ἐσύναξεν πλῆθος παιδιῶν, ἄρσενικῶν καὶ θηλυκῶν, ἐφόρησεν ὁλονῶν ὅμοια ῥοῦχα ἥτιον εἰς πάντα τὰ μέλη εἰς μίαν στολὴν, καὶ ἐγυρευσέν του νὰ τῆς χωρήσῃ τὰ ἄρσενικὰ ἀπὸ τὰ θηλικά [ρβ'] = [Încă mai voind să-l încerce, strânse mulțime de copii, de parte bărbătească și femeiască, purtând toți aceleași haine, gătiți la fel, și i-a cerut să deosebească partea bărbătească de cea femeiască].

În *Hronograf*, traducătorul afirmă că regina adusese copiii aleși pentru această încercare din regatul ei, ca pentru a sugera că totul fusese pus la cale din timp, înainte de întâlnirea cu Solomon. Traducătorul accentuează pe ideea de asemănare între băieți și fete și pe modul în care s-a procedat așa încât să se obțină un astfel de efect: au fost îmbrăcați la fel, iar părul a fost potrivit în aceeași manieră, astfel că era greu de deosebit care dintre ei erau băieți și care fete. Atât prin unele detalii ale pregătirilor, cât și prin prezentarea etapei finale, înaintea regelui și a mai-marilor norodului – „și-i adusă înaintea împăratului Solomon ș-a tot svatul” – se creează o atmosferă veridică, aceea de la curtea regelui, impresie întărită de formularea cerinței Savilei către Solomon, printr-un dialog care nu există nici în original, nici în textele noastre biblice vechi:

Iară Savila, dac-au vădzut așea, cum întru nimic nu putu prinde cu Solomon, încă vru să-l mai ispitească o dată, să-și mai vadză. Și adusasă Savila cu sâne feate curate, foarte tinere, și adusasă și cuconi, iar tineri, deopotrivă cu featele. Și învăță împărăteasa Savila să le răteadze părul capului tuturor într-un chip, și featelor, și cuconilor, și să-i îmbrace pre toți într-un portu. Și feaceră oamenii Savilei așea cum i-au învățat și-i adusă înaintea împăratului Solomon ș-a tot svatul. Și dzisă Savila cătră Sólomon: „Împărate, voiu să-mi spui, dentr-acești cuconi, carii sintu bărbați și carele sintu feate? f. 76^v (Dragomir 2024, II, 192).

Modul în care Solomon iese din această dificultate este prezentat în cronograful grecesc foarte succint:

Καὶ βλέποντας τὰ ὁ Σόλομον ἐπρόσταξεν νὰ τοὺς φέρουν νὰ νίψουν το πρόσωπον τοὺς. καὶ οὕτως τὰ ἀρσενικὰ ἔπλυνον τὸ πρόσωπον μὲ ἀνδρικὸν σχῆμα, τὰ δὲ θηλυκὰ μὲ σχῆμα ἀπαλὸν καὶ ταπεινὸν [ρβ'] = [Σι, văzându-i Solomon, porunci să aducă să-și spele fețele. Și, astfel, partea bărbătească își ștergea fața cu gesturi bărbătești, iar cea femeiască, cu gesturi delicate și smerite].

Traducătorul imaginează un moment de cumpănă și de gândire al lui Solomon, iar în dezlegarea acestei enigme, introduce o doză mai mare de concretețe („era vonici, că să spăla pre obraz și pre mâni tare ș-apăsatu”). În *Hronograf* există și un moment al verificării copiilor, pentru a se vedea dacă Solomon a avut dreptate.

Trebuie precizat că acest moment, al rezolvării enigmei propuse de regina din Saba lui Solomon, al modului de a deosebi fetele de băieți, nu apare în textele biblice vechi:

Iar Solomon multu s-au ciudit de aceasta și dzisă să le aducă apă să să speale înaintea împăratului. Și adusără de să spălară acei cuconi toț naintea împăratului și pricepu în loc Sólomon carii era vonici, că să spăla pre obraz și pre mâni tare ș-apăsatu, iar carele era feate, să spăla linișor și smearenu. Și dzisă Solomon de-i aleasără osăbi. Și trimisă de-i cercară și fu adevărat // f. 77^r cuvântul lui Solomon împăratu (Dragomir 2024, II, 192-193).

Vestita concluzie a reginei din Saba, privitoare la înțelepciunea lui Solomon, este prezentată de traducător în două secvențe, introduse într-o anumită manieră naratorială, ca și cum regina se va fi aflat într-un moment de grație și într-o postură ușor teatrală, în fața regelui, a curții și a slujitorilor („Și pentru acesta lucru multu s-au minunat împărăteasa Savila și dzisă într-audzirea tuturor” f. 77^r). Această declarație este întărită de intervenția naratorială ulterioară („Și iarăș dzisă” f. 77^r):

Și pentru acesta lucru multu s-au minunat împărăteasa Savila și dzisă într-audzirea tuturor: «Mai multe vădzuu cu ochii miei decât am audzit cu urechile mele pentru împăratul Sólomon». Și iarăș dzisă: «O, preafericite Solomoane, preamundre și înțeleapte. Că ieste fericit și locul unde calcă talpele tale. Întrecuș pre toț înțeleptii de-nceputul lumii și până în veaci nu va mai naște nime dentru oameni potrivnic ție. O, ferice de șerbii și de șearbele carii stau înaintea ta de slujescu și audu cuvintele rostului tău ceale înțeleapte și mai dulci decât toate dulcețile. Că cuvintele rostului tău sintu izbăvire sufletului și vindecare trupului» f. 77^r (Dragomir 2024, II, 193).

Modalitatea în care traducătorul construiește discursul Savilei este un adevărat encomion, care depășește cu mult cele câteva cuvinte din originalul grecesc. Acest discurs este dezvoltat și destul de cuprinzător și în textele biblice (tipăritura și manuscrisele vechi românești). În *Hronograf*, însă, regina vorbește ca într-un text literar, introducând, prin interjecții și diferitele epitete adresate

lui Solomon și înțelepciunii sale, o anumită căldură sufletească și o mare admirație. Propoziția explicativă din final este un adevărat otpust, cu participare personală și, în același timp, cu generalizare. Acestea, precum și o afirmație dusă la paroxim, ca cea din explicativa „Că ieste fericit și locul unde calcă talpele tale”, reușesc să creeze un portret demn de un model uman viu, dar foarte greu de atins.

În K: Εἰς τοῦτο ἡ Σιβύλλα ἐξεπλάγη τὴν σοφίαν του, εἶπεν. «Ἀληθινὰ, περισσότερον εἶδον παρὰ ὅπου ἦκουα. Μακάριαι αἱ γυναῖκες, οἱ δούλοι ὅπου σοῦ παραστέκουν, καὶ ἀκούουσιν τοὺς λόγους τῆς φροντίσεως σου» [ρβ'] = [La acestea, Sivila s-a uimit de înțelepciunea lui. Adevărat, mai mult am văzut decât am auzit. Fericite femeile, robii care te slujesc și aud cuvintele înțelepciunii tale].

În B 1688 și în cele două manuscrise biblice, acest discurs al Savilei este, de asemenea, mai lung decât îl găsim în K – se întinde pe patru versete –, dar este altfel construit decât în *Hronograf*.

În B 1688: (10.6.) Și zise cătră Solomón împăratul: «Adevărat e cuvântul carele am auzit în pământul meu, pentru cuvântul tău și pentru înțelepciunea ta. (10.7) Și n-am crezut celora ce-mi grăia mie, până unde am venit; văzut-au ochii mei și, iată, nu iaste nici jumătate precum mi-au povestit mie; adaos-ai înțelepciune și bune cătră iale preste tot auzul carele am auzit în pământul meu. (10.8.) Fericite – muierile tale, fericite – slugile tale acêstea carii dvorescu înaintea ta pururea, cei ce aud toată înțelepciunea ta! Fie Domnul Dumnezeuul tău blagoslovit, carele au vrut întru tine ca să dea pre tine pre scaunul lui Israil! (10.9) Pentru căci iubêște Domnul Dumnezeu pre Israil să-l întărească în vêci și te-au pus pre tine împărat preste ei, ca să te faci judecată cu direptate și întru judecățile lor!».

Ca pentru a răsplăti înțelepciunea lui Solomon și pentru a încununa sfârșitul vizitei sale, regina din Saba oferă lui Solomon multe daruri scumpe și rare, între care un leac atoatetămăduitor, realitate tradusă de Milescu prin „trupina valsamului”. Originalul grecesc se referă la rădăcina acelei plante, „καὶ τὴν ῥίζαν τοῦ οποβάσκειου”, despre care Kigalas oferă, în paranteză, explicații preluate de la Iosippos. În GHIOVANIS și în DNR nu am găsit acest cuvânt. Am aflat o explicație despre opobavlsamon în BAILLY (s.v.) „suc de baumier”, iar din LAROUSSE (2007) (s.v. *balsamier*) aflăm că această plantă este un „arbre d’Afrique et d’Amérique tropicales, dont l’écorce produit des résines aromatiques avec lesquelles on confectionne des baumes”. Deci, mai aproape de adevăr ar fi traducătorul *Hronografului*, care, probabil, s-a gândit – cunoscând realitatea ca atare – la beneficiile directe ale plantei și la faptul că acestea rezultă din scoarță, adică din tulpina sa, și mai puțin la faptul că ea se va fi plantat în regatul lui Solomon prin rădăcină și se va fi înmulțit, astfel.

„Și scoasă de-l dăruie cu 1500 de talandzi de aur sufiru de cel ales, scumpu, și pietri scumpe cioplite, de multu preț, și dulceț scumpe, în tot fealiul. Și i-au mai dăruit trupina valsămului, carea au fostu lecuitoare de toate boalele câte sântu” f. 77^r (Dragomir 2024, II, 193).

În K: διδοντάς του χρυσίον τάλαντα ἑκατὸν εἴκοσι. Καὶ τὰ γλυκίσματα, καὶ τοὺς λίθους τιμίους. Καὶ τὴν ρίζαν τοῦ ὀποβάλαμου (ἄπο τὴν ὁποῖαν ἡ Παλαιστίνη ἔχη τοῦτο τὸ γεώργιον, ὡς λέγει ὁ Ἰώσηπος) ἐστράφη εἰς τὴν γῆν τῆς με πολλὴν ἑκπληξιν [ρβ'] = [dându-i aur, 120 de talanzi și dulcețuri și pietre scumpe și rădăcina balsamului (din care are Palestina, cum spune Iosip) și se întoarce la pământul ei, cu multă uimire].

În B 1688: (10.10) Și au dat lui Solomón 120 de talanzi de aur și îndulceturi multe foarte și piatră cinstită; n-au fost venit după îndulceturile acélea încă în mulțime, carele au dat împărăteasa Sava împăratului Solomón. (10.11) Și corabia lui Hirám, carea rădica aurul de la Sofir, au adus lémne necioplite foarte multe și piatră cinstită.

În B 1688 și în manuscrise nu se vorbește despre acest dar al Savilei, despre tulpina balsamului. De asemenea, atât în K, cât și în textele biblice, suma sau greutatea de aur ales este de 120 de talanzi, pe când în *Hronograf* se spune că Savila a dăruit 1500 de talanzi, pe lângă același aur scump, „sufiru”. Această cifră, fie este greșită, fie este o convertire a unităților de măsură, așa cum obișnuiește Milescu să facă și în *Istoriile* lui Herodot (HERODOT, 530-541). În manuscris a fost șters în acest loc și scrisă cifra 1500, deci este posibil să fie și o intervenție a copistului, care, însă, își permite foarte rar să denatureze cele copiate.

La plecare, în afară de daruri, regina Savila, așa cum se obișnuia, are și cuvinte de despărțire frumoase și vorbe de laudă la adresa împăratului și a regatului său și, desigur, avea să-și ia „ziua bună”, adică să salute de bun rămas, împreună cu toți cei care o însoțeau:

Și s-au luat dzioa bună de la împăratul Solomon și multe laude și pohfale feace împăratului f. 77^r (Dragomir 2024, II, 193).

Acest moment ceremonios este introdus de Milescu, probabil sub influența multor momente de acest fel pe care le va fi trăit la curțile voievozilor și în ritualul clericilor și al boierilor. Nici în K și nici în textele biblice nu apar referiri cu privire la despărțirea Savilei de Solomon și întoarcerea în țara ei.

În textele biblice, însă, se vorbește în continuare și despre multele daruri oferite de Solomon Savilei, iar în *Hronograf* se spune că împărăteasa a dăruit multe lucruri scumpe nu numai regelui, ci și templului lui Solomon:

„Și dăruî besearerii Siónului multe odoară scumpe, și vășminte, și aur, și pietri scumpe și să dusă în țara ei, iarăș cu cinste mare” f. 77^r (Dragomir 2024, II, 193).

III. În episodul pe care l-am numit „Solomon și Savila” iese în evidență, o dată în plus, maniera de traducere a *Hronografului den începutul lumii*, pe care o descriem în comparație cu originalul grecesc. Ceea ce este remarcabil, și trebuie subliniat și de data aceasta, este talentul de scriitor al traducătorului, caracterizat prin atenție la detalii, prin forța de a construi personaje, chiar și pe întinderi mici de text, cum este aceasta, prin rescrierea anumitor elemente din original, utilizând diferite mijloace de expunere. Astfel, din analiza de față se poate observa că, datorită acestei maniere de traducere, pe care am numit-o *traducere interpretativă liberă* (Dragomir 2024, I, 132-143), este restructurat însuși mesajul cronografului grecesc și chiar cel al *Bibliei*.

Dacă în textele biblice mesajul celor spuse de Savila este îndreptat înspre recunoașterea slavei Dumnezeuului lui Solomon și a puterii pe care i-a acordat-o acestui rege pentru înțelepciunea lui, în K accentul cade pe calitățile lui Solomon, subliniind în special înțelepciunea lui. După cum am văzut, traducerea amplifică destul de bogat aceste calități, astfel încât traducătorul-narator, în encomionul pe care i-l face lui Solomon prin cuvintele Savilei, realizează un adevărat portret spiritual și moral al acestui personaj, demn de a fi urmat atât de cinul bisericesc, cât și de laicii de la curte.

Bibliografie

A. Izvoare

B 1688 = *Bibliia Dumnezeiasca scriptură vechi și nouă, București, 1688, în Monumenta linguae Dacoromanorum. Pars I. Genesis*, Iași, (autorii volumului: Al. Andriescu, Vasile Arvinte, Ioan Caproșu, Elsa Lüder, Paul Miron, Mircea Roșian, Marietta Ujică).

Dorotheos de Momenvasia, *Βιβλίον ἱστορικὸν περιέχον ἐν συνόψει διαφόρους καὶ ἐξόχους ἱστορίας*..., (tipărit la Veneția, 1631); ediția consultată este din anul 1752.

K = Matheos Kigalas, *Νέα σύνοψις διαφορῶν ἱστοριῶν ἀρχομένη ἀπὸ κτίσεως κόσμου*..., tipărit în anul 1650, la Veneția.

Ms. 3517 = Manuscrisul rom. nr. 3517 de la Biblioteca Academiei Române, care conține prototipul copiilor traducerii *Hronograf den începutul lumii* (fără foile de la început).

Ms. 4389 = Manuscrisul rom. nr. 4389 de la Biblioteca Academiei Române; conține traducerea Vechiului Testament realizată (probabil) de Andrei Panoneanu în ediția *Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688, Pars I. Genesis*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1988 (autorii volumului: Al. Andriescu, Vasile Arvinte, Ioan Caproșu, Elsa Lüder, Paul Miron, Mircea Roșian, Marietta Ujică).

Ms. 45 = Manuscrisul rom. nr. 45 de la Filiala din Cluj a Bibliotecii Academiei Române; conține traducerea Vechiului Testament efectuată de Nicolae Milescu Spătarul, copiată de Dumitru din Câmpulung în ediția *Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688, Pars I. Genesis*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1988

(autorii volumului: Al. Andriescu, Vasile Arvinte, Ioan Caproșu, Elsa Lüder, Paul Miron, Mircea Roșian, Marietta Ujică).

B. Literatură secundară

- BAILLY = A. Bailly, *Dictionnaire grec français*, Rédigé avec le concours de E. Egger, Édition revue par L. Séchan et. P. Chantraine, Paris, Hachette, 2000.
- DNR = *Dicționar neogrec-român*, autori: Margarita Kondoghiorghi, Eugen Dobroiu, Ștefan Stupca, Antița Augustopoulos-Jucan, coordonare și redactare finală: Lia Brad-Chisacof, București, Editura Demiurg, 2000.
- Dragomir 2024 = *Hronograf den începutul lumii. O samă de învățături (ms. 3517 BAR)* Traducere atribuită lui Nicolae Milescu Spătarul, Ediție critică de Mioara Dragomir; Volumul I, *Notă asupra ediției. Studii. Glosar*, Presa Universitară Clujeană, 2024; Volumul II *Glava 6 – Împărăția altui Artaxerxu, Mână lungă. Glava 63, Textul transcris. Note și comentarii. Facsimile (f. 1^r – f. 125^v)*, Presa Universitară Clujeană, 2024; Volumul III *Începătură împărațiilor elinești. Glava 64 – Împărăția lui Arcadie, feciorul lui Theodosie. Glava 132, Textul transcris. Note și comentarii. Facsimile (f. 126^r – 243^v)*, Presa Universitară Clujeană, 2024; Volumul IV *Împărăția lui Theodósie cel micu. Glava 133 – Împărăția lui Ioan Țâmischi și cu ficiorii Theofanii. Glava 178, Textul transcris. Note și comentarii. Facsimile (f. 243^v – 439^r)*, Presa Universitară Clujeană, 2024; Volumul V *Împărăția lui Vasălie ș-a lui Costantin, ficiorii lui Roman, de al doilea rând. Glava 179 – pentru prietenii, învățatură, Textul transcris. Note și comentarii. Facsimile (f. 439^r – f. 608^v)*, Presa Universitară Clujeană, 2024.
- GHIOVANIS = Γιοβάνης Χρήστος, *Νέο λεξικό θησαυρός όλης της ελληνικής γλώσσας, Αθήνα, Παγκόσμιος εκδοτικός οργανισμός* (f.a.).
- HERODOT = Herodot, *Istoriei* [traducere de Nicolae Spătarul], ediție îngrijită de L. Onu și Lucia Șapcaliu, prefață, studiu filologic, note, glosar de Liviu Onu, indice de Lucia Șapcaliu, București, Editura Minerva, 1984.
- LAROUSSE = *Le petit Larousse illustré en couleurs*, Paris, Larousse, 2007.
- MLD VIII, REG. III. = *Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688, Pars VIII. Regum III. Regum IV*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014.